

Salyómosy Miklós

A 20. SZÁZADI NÉMET VILÁGNÉZETI REGÉNY MINT A TÁRSADALMI
TUDAT HORDOZÓJA

A címben jelzett témához kétféle módon közelíthetünk:
induktive és deduktive.

A 20. századi német irodalom ismerőjének, főleg a század első felének vonatkozásában, első pillantásra az tűnik fel, hogy a korszak nagy regényalkotásai között nem sok kapcsolatot talál: mintha nem is egy nyelv, egy kulturális közösség irodalmához tartoznának. Nagy regényekben itt első sorban Franz Kafka Perét és Kastélyát, Thomas Mann Varázshegyét és Doktor Faustusát, Alfred Döblin Berlin Alexanderplatzát és Herman Hesse több művét, első sorban Üveggyöngy-játékát értem. Második pillantásra - ez a második pillantás néhány tucat további regény ismeretét igényli - olyan feltűnő egyezések jelennek meg első sorban természetesen a többtucatnyi többi regény körében, hogy szinte egy regényíróiskola terméséről beszélhetünk. A magasabb egység szintjén aztán kiderül, hogy az először említett kiemelkedő alkotások jellege, ha tetszik "megcsinálási módja", sem különbözik a több tucatnyitól, s így természetesen az első pillantásra nyert benyomással szemben ők is hasonlítanak egymáshoz. A különbség a sok többivel szemben csak annyi, hogy ezek egy és ugyanazon regénytípus kiemelkedő példányai, mondhatjuk: egy jéghegy csúcsai. Erről a regénytípusról van szó ebben a dolgozatban.

A deduktív megközelítésnél kissé távolabbra kell

nyúlunk.

Szinte a közhely-szintig közismert, hogy a német szellemi élet egyik fő területe legalább is a 18. század második fele, azaz Herder óta, a filozófia. Ezt a német filozófiát a 19. század közepén illetve második felében két név fémjelzi: Karl Marxé és Friedrich Nietzscheé. Egy kor filozófusai voltak, azaz ugyanarra a társadalmi helyzetre reagáltak. Mégha az ugyanarra a helyzetre való reagálás nem is jelenthet, nem is jelentett soha ugyanolyan reagálást, a reagálás objektumának közössége feltétlen ugyanazon elemek meglétét kell hogy jelentse az egymástól mégannyira eltérő filozofémákban is. Egyik ilyen, talán a legfontosabb közös elem a két filozófusnál az embernek mint egyéniségnek helyzetével és lehető illetve kívánatos jövőjével való foglalkozás ténye. Magáról erről az érdeklődésről mint központi elemről vagy tevékenységről van szó, nem annak konkrét tartalmáról. De azért még e tartalom összevethetőségét is megfogalmazhatjuk egy kissé konkrétan: az ember specifikus fajtulajdonsága az egyediség, az, hogy a fajta minden példánya egyén, individuum illetve magában hordozza az individualitás lehetőségét. A világ állapota ennek az egyediségnek kibontakozását veszélyeztetí, tehát az embernek mint fajtának jövője attól függ, hogy ezt az egyediséget a fennálló világ elidegenítő illetve egységesítő hatása ellenére - a két kifejezés a két filozófus különböző vokabuláriumára utal - meg lehet-e menteni, meg lehet-e teremteni, a maga teljességében ki lehet-e bontakoztatni.

Marx és Nietzsche nemzetközi mértékben gondolkoztak

azaz a saját nemzetük problematikáját is az emberiség-problematikában oldották fel. Ugyanakkor azonban a német nép életében jelentős dolgok történtek, és más, náluk kisebb jelentőségű, de a maguk idejében nem kevésbé ismert gondolkodók "antropológiá"-ja, ember központú figyelme latensen vagy nyíltan nemzeti jellegű volt. A korszak nagy nemzeti eseménye a német egység létrejötte volt, s ennek nem egyszerű ténye, hanem - hogy is mondjuk - történelem-filozófiai vonatkozása volt a szellemi élet számára szignifikáns téma: egy olyan szellemi strukturára, amelyben az egységes nemzet képe és valósága csak vágyként vagy /a porosz hegemonia miatt Délnémetországban/ fenyegetésként élt, zavaróan, sőt adott esetben nyomasztóan hatott az az ellentmondás, amelynek egyik pólusa a nemzet politikai külsőségeiben történt megvalósulása, a másik valódi nemzet létének hiánya; valami olyasminak a hiánya, amely különben mind Németországtól nyugatra, mind keletre szervesen kifejlődött és természetesen adott, tehát virtualitásában vagy tényszerűségében nem reflektált tudati valóság volt. Azt, amit német elmaradottnak vagy a német marxista gondolkodók kifejezésével "német nyomorúság"-nak mondtunk, ebben a vonatkozásban úgy nyilvánul meg, hogy hangsúlyosan tematizálódnak olyan kérdések, mint "miben ragadható meg a német nemzet lére", "mit jelent a német ember német volta", vagy olyan problémafeltevésekben, "mi legyen a német nemzet missziója", "milyen legyen a német ember". Ezek a kérdések már nem is a filozófia szintjén, hanem a filozófia és az irodalom köztes területén szociológiakusan, kulturtörténeti módon vagy egyszerűen az emelke-

dett szintű politikai publicisztikában fogalmazódtak meg. Itt most csak neveket említhetünk: Ferdinand Tönniesét, Paul de Lagarde-ét, Julius Langbehnét, Friedrich Lienhardét, akik a múlt század utolsó harmadában és a századfordulón szólaltak meg, és egyik későbbi utódjukét, a kulturfilozófus Oswald Spenglerét, aki a tipikus német problématicát újból nemzetek és népek feletti szférába szublimálta. A megint a szükséges rövidrefogottság kényszerére hivatkozva, csak néhány példát idézek fel: Ferdinand Tönnies 70-es évekbeli problémalátása a "társadalom és közösség" fogalmi szétválasztásában - ez alapvető művének címe is - egy félévszázad múlva lesz egy par excellence szépirod, Thomas Mann publicisztikai vitaesszéjének egyik vezető gondolata /az "Egy politikánkívüli ember szemlélődései"-ben/, s nála az eredetiben latens nemzeti vonatkozás teljes nyíltságában jelenik meg, amennyiben a "közösség"-ért mint német nemzeti tulajdonságért száll sikra és a "társadalmat" mint a német jellegtől idegent elutasítja. A másik szélsőséges példa: Julius Langbehn a századforduló körül a német nemzeti jelleg példaszerű és követendő megtestesülését - egy holland művészen, Rembrandtban találja meg.

Ezeket a konkrétumokat most magunk mögött kell hagynunk és egy módszerbeli vonatkozást kell előtérbe állítanunk: arra történt már ugyan számos és jelentős, sikeres és kevésbé sikeres mai szóval mondván interdiszciplináris kísérlet a századforduló óta, hogy a különböző művészeti ágakat egymással összekapcsolva mint ugyanazon szellemi és tudati fejlődés különböző művészi közegben való megnyilvánulásait te-

kintsék és ábrázolják, de arra alig - márpedig ez még közvetlenebbül adódik -, hogy a szellemi és érzelmi világ két rokon területét, egyrészt a filozófiát és a vele rokon, tehát kulturfilozófiai, politológiai, közgazdaságfilozófiai gondolkodást, másrészt a szépirodalom tartalmi alapjául szolgáló világnézetet, nevezzük ezt "irodalmi tudat"-nak, egységbe fogják. Sőt, legalább is a mi közelebbi környezetünkben, sokszor ennek ellenkezője történt: a két szférát élesen kettéosztottuk. Ujból csak egy példára hivatkozom: főleg Lukács György fundamentálisnak tartott műve, Az ész trónfosztása alapján Friedrich Nietzschét a náci álgondolkozók, mondjuk Alfred Rosenberg egyik elődjének tartja szélesebb művelt közvéleményünk is. Ez a dolog egyik oldala. A másik ez: irodalomtörténeti közhely a ugyanakkor igaz is, hogy a 20. századbeli német irodalom két, ugyanazon közvélemény által "humanista" címkével ellátott ragyogó alakja, Thomas Mann és Hermann Hesse világképében a filozófiai hatások közül éppen Nietzschéé a legjelentősebb. E két, egymást kizáró vélemény együttes megléte nyilvánvaló képtelenség.

Hogy tulajdonképpen témánkhoz eljussunk, még egy irodalomtörténeti előfeltételt kell említenünk: közismert módon Goethe és a romantika óta a német regény fő- és speciális formája a "fejlődésregény". A 20. századi német regény formájára és tartalmára egyszerűen az irodalmi tradíció erejével is hat ez az egyszer kialakult műfaj. A műfaj meglétének és továbbélésének feltételezése annyira beivódott a nemzetközi irodalomértés tudatába, hogy a róla szóló ismeretet axiomaként kezelik. Az élő tudományos gondolkodás kö-

telessége, ha nevéhez méltó akar maradni, az axiómaszerű igazságok megkérdőjelezése. Ezt megtehetjük ezzel a tény-szerű ismerettel is, például úgy, hogy kérdésessé tesszük azt, hogy akár a paradigmaticus fejlődésregények hősei valóban változnak-e a regény eleje és vége között, akár megfordítva: vajon a regényhősökkel éppen állandóságuk okán szembeállított drámahősök nem változnak-e az expozíciótól a megoldásig. Ilyesmiről lehet vitatkozni, és egy ilyen vita eredményes is lehet. Egy dolog azonban mindenképpen vitán felül áll. Az ugyanis, hogy e regények hőseit, akár a legrégobbiet, akár a maiakat tekintjük, a regények cselekménye során a társadalom oldaláról állandóan konkrét társadalmi vagy gondolatívá átlényegült hatások érik, vagy még világosabban és határozottabban mondván: e regények cselekménye e hatások és a hős tudatának ütközéséből, modernebb szóval: állandó konfrontációjából áll. Ezért lehet jellemző erejű a "világnézeti regény" megjelölés, de fenn kell tartanunk a jogot a "fejlődésregény"-re is, mert adott esetben ezzel világosabban fejezhetjük ki magunkat.

Igy rögtön az itt következő mondatban: a társadalmi helyzetet alakító idő változásának következménye, hogy lényeges különbség van a 19. századi és a 20. század első felének fejlődésregényei között. Az előbbieket az egyén és társadalom érintkezéséből harmóniát hoznak létre, még akkor is, ha ezt a harmóniát adott esetben bizonyos rezignáció is jellemzi. A 20. század első felében az egyént mint tézist és a társadalmat mint antitézist betetőző szintézis az egyén olyan magánosságához vezet, amely, bár a társadalmi tapaszt-

talatot magába foglalja, de mint az egyén által túlhaladottat az egyénben fel is oldja, azaz a maga önértékiségében megszűnteti.

Foglaljuk össze az induktív és deduktív megközelítésből adódó lehetséges következtetéseket: a 20. század első felében kialakult egy olyan regényműfaj, amely összességében, de többször - különböző esztétikai érvényességgel - egyedi produktumaiban is magába veszi és kisugározza a társadalmi illetve irodalmi tudat tartalmának teljességét, mind általános társadalmi, mind sajátos nemzeti vonatkozásaiban. Tekintsünk el az esztétikai valöröktől, és csak a műfajbeliséget tartsuk szem előtt. Ekkor azt mondhatjuk, hogy kétségek kívül találunk olyan műveket, amelyek általános társadalmi vonatkozásukban relevánsak és olyanokat, amelyekben erősebb hangsúlyt kapnak a nemzeti vonatkozások illetve azok is. De látnunk kell, hogy ezeket a regényeket bizonyos közösség jellemzi, amely az alapul szolgáló objektum /a társadalmi háttér/, az örökölt forma, tehát a szellemi alap és a tradíció egységéből adódik. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy csak relatív különbség van az általános emberi és társadalmi vonatkozások feldolgozásai és az olyan ábrázolás között, amelyben a nemzeti vonatkozások konkrétan is tematizálódnak, hiszen az előbbieket egyik lényeges sajátossága is abban áll, hogy egy német író látja úgy, ahogy látja, az általános emberi és társadalmi problémákat. Ennek érzékeltetésére összevethetjük az egyidőben keletkezett két művet, hogy csak az ismertebbek körében maradjunk, Hesse Üveggyöngyjátékát és Thomas Mann Doktor Faustusát. Hogy az utóbbi

hangsúlyosan nemzeti vonatkozásai ellenére világirodalmi rangú és érvényű alkotás, azt esztétikai értékének köszönheti, mint ahogy mondjuk Emil Strauß "Óriásjátékszer"-ének /Riesenspielzeug/ "reakciós" vagy akár "fasisztoid" volta, illetve amit annak szokás nevezni, elsősorban alacsony esztétikai színvonalának következménye. A cselekmény és a figurák mögötti világnézeti elemek mind a három regényben szinte kivétel nélkül egymás mellé állíthatók.

Ezzel eljutottunk a tulajdonképpeni témához és egyben a lezáráshoz. A körülmények adta keretben itt is inkább illusztrálni, mint bizonyítani szeretnék. Mégpedig egy idézettel:

Az "erő első kitörését" követő "beteges elmagánosodástól, a kísérlet-évek sivatagától még hosszú út vezet addig a hatalmas túláradó biztonsáig és egészségig, amely bizony még a betegségről, mint a megismerés eszközéről és sarkpontjáról sem mondhat le, a szellem azon érett szabadságáig", addig a fölös erőig, "amely a szabad szellemet azzal a veszélyes előjoggal ruházza fel, hogy kockára tegye létét és kalandokba bocsátkozzék." A kitörés és a "szabad szellem" kivívása között "van egy köztes állapot, amelyre egy ilyen sorsú ember nem tud elérzékenyülés nélkül visszagondolni: itt sápadt finom fény és napfényadta boldogság dereng, a madár szabadságának érzése, madár-horizont, madár-vakmerőség, valamilyen harmadik állapot, amelyben kíváncsiság és szelid megvetés kapcsolódik egymasba. /.../. Még egy lépés a gyógyulás útján: és a szabad szellem újra közeledik az élet-hez, természetesen lassan, majdnemhogy húzódozva, majdnem-

hogy bizalmatlanul. Ujból melegebb lesz körülötte. /.../.

Ugy tűnik neki, hogy csak most nyílik ki szeme a közeli dolgokra. Csodálkozik és csendben figyel: hol is járt?

Ezek a közeli és legközelebbi dolgok: mennyire megváltoztak!, milyen himpor és varázslat borítja őket. Hátatelt szívvél néz vissza, hálás a vándorlásért, a szenvedésért, az önmagától való kényszerű elidegenedésért, a távolit átölelő pillantásaiért és a dermesztő magasságokba lendítő madárröpteikért."¹ /Kiemelések az idézet szerzőjétől./

Aki a Varázshegyet ismeri, a mondatokat a regény lényege poétikus parafrázisának vélhetné. De a dolog fordítva igaz: ezek a mondatok egy fél évszázaddal a Varázshegy előtt keletkeztek, s a regény e mondatok epikus parafrázisa. És e sorokat Nietzsche "Emberi, túlon túl emberi" /Menschliches, Allzumenschliches/ cím alatt összegyűjtött aforisztikus elemefuttatásai és víziói közt találjuk.

A címben "világnézeti regény"-nek nevezett művek protagonistái ezt a "kitörés"-t és ezt a "vándorlás"-t hagyják maguk mögött, e vándorúton találkoznak a "más"-sal, nevezhetjük ezt a "más"-t, az emberi "énenkivüli"-t /Außer-Ich/ a "művészi"-vel szembeállított "polgári"-nak /vagy megfordítva/, a "világos", "áttetsző" szférát elbizonytalanító "sötét" világnak, a ráció birodalmát aláásó irracionálisnak, a statikus, rendszerbefogott és biztos kereteket adó életelveket halomradöntő dialektikának, az életet és egészséget tagadó, de mégis egyedül értelmezni képes halálnak és betegségnek, a megszokottat, a taszító vagy megtartó otthonost cáfoló és varázssosan csalogató "idegen"-nek, a köznapis német

ideált ledöntő és új horizontot nyitó "déli"-nek, szlávnak, cigánynak: mindenképpen azonban a humánus, az emberi dolgok azon másik felének, amelynek megléte egy a társadalommal harmonizáló emberi totalitáson belül lehetetlenné vált. Amelyet a "kísérletezés" során, egy "madár-röptű" kalandban meg lehet ismerni, egy "pokoljárás"-ban magunkévá lehet izzítani és így a társadalom és egyén között létre jönni nem tudó, elveszett harmóniát önmagunkban, Lukács György szavával az "önmagában tételezett személyiség"-ben megte-remteni.

Ez a 20. századi német világnézeti regény alapvető tartalma: Felix Hollaendernél, Carl Hauptmann-nál, Paul Ernstnél, Ernst Wiechertnél, Hans Carossánál - és Alfred Döblinnél, Thomas Mann-nál, Hermann Hessénél. S e vándorlás egy szakaszát, határhelyzetét ragadja meg Franz Kafka. De hozzá már nem annyira Nietzschét, mint inkább Sören Kierkegaardot kellene idéznünk.

J e g y z e t

- ¹ Friedrich Nietzsche: Menschliches, Allzumenschliches.
Vorrede. - In: Friedrich Nietzsche: Werke in sechs
Bänden. Hrsg. von Karl Schlechta. Zweiter Band.
München-Wien 1980. 440-442. 1.